

Kart 1857

AUSTRÅTT

KULTURMILJØER OG KULTURMINNER

Dokumentet er utarbeidet som:

- kunnskapsgrunnlag i plan og byggesaksprosesser
- kunnskapsgrunnlag for de som ønsker å bli kjent med historien og lokal identitet gjennom fysiske spor
- supplement til registreringene i Kulturminneregisteret

Automatisk fredete kulturminner er ikke omtalt her. For informasjon om disse se Riksantikvarens nettsted Kulturminnesøk eller Askeladden.

AUSTRÅTT

KULTURMILJØER OG KULTURMINNER

Grunnleggende elementer og strukturer som er viktige å ivareta

- Høyland og Austråtts åpne jordbrukslandskap i tilknytning til de gamle gårdene og veiene. Det eldste grunnlaget for fast bosetting. Gamle og lesbare hovedtrekk vi kjenner igjen i dag. I sårbar kontrast til tettbygde omgivelser.
- Høyland kirke, Høyland Prestegård og Tranegården som ankerfeste til viktige faser i historien. Knyttet til fellesskapets historie lokalt. Samtidig viktige regionale knutepunkt.
- Buddegarden – landbruksskole 1846–1876 med stor betydning for landbrukets utvikling i regionen. Et minne om jordbruksreformatoren Jan Adolf Budde. I dag også med stor verdi som et bynært bruk med et levende gårdslandskap.
- De gamle veilinjene, sammenbindende strukturer, som har fremmet bosetting og næringsliv. Øygardsveien (Kyrkjevegen) og Prestegårdsveien med kontinuitet tilbake til de eldste kjente ferdselsårene i regionen. Andre mer fragmenterte spor som forteller om skiftende tilpasning i terrenget.
- Flere partier med rester av kanttrær og steingarder langs de gamle veiene, som styrker opplevelsen av eldre vei.
- Høylandsåna som en grunnleggende naturressurs. Grunnlag for næringsvirksomheter – og som med kanalisering og sine murer forteller om drenering av jordbruksland. Et viktig kapittel i regionens landbrukshistorie.
- Utløpet av Storåna – et minne om store landskapsendringer i Fjerå og elvas betydning for industrihistorien.

INNHOLD

Registreringskart	3
Naturgrunnlag	4
Historie og næring	6
Gårdene	6
Boligbebyggelse utenom gårdene	9
Ferdelsårer	10
Andre næringer	15
Fellesskapets kulturminner	20
Sentrale steder	20
Forsamlingshus	21
Krigsminner	23
Kulturmiljøer i Austrått	26
Pilabakken	28
Høyland kirkested	29
Austråttbakken	31
Kvellurveien–Sleipners gate med Fredheim	31
Vågen industriområde	32
Registreringsoversikt, Nøkkeltall	34
Kilder	37

Finner dere feil og mangler, vennligst registrer disse her:

[Kulturminner i Sandnes kommune \(arcgis.com\)](https://arcgis.com)

[Link til Kulturminneregisteret](#)

- Skillebekken mot Hana, del av grunnlaget for det første teglverket på Austrått i 1852. Kraften ble utnyttet med et av de første vasshjulene i Høyland. Nå er bekken lagt i rør.
- Spor etter leirvareindustrien på Austrått. Fragmenter av leiruttak og deler av hus. Grunnleggende for industrialiseringen av Sandnes. Tross fragmentert kulturminnebestand, svært viktig for å fortelle historien om Sandnes.
- Sammenhengen i industriområdet Vågen mellom de ulike tidslagene. Teglindustrien og Øglænd-fasen. Fasadene mot Havnegata.
- Kornsiloen fra 1977 som dokumenterer den nære sammenhengen mellom landbruket og sandnesindustrien. Markerer havne- og industriområdet i det store landskapet i Gandsfjord-botnen.
- Variert boligbebyggelse fra ulike tider knyttet til ulike sosiale lag. Speiler trinn i byveksten og gjør den lesbar. Helhetlig arbeiderboligmiljø i Pilabakken, Arbeiderbruket Fredly, direktørvilla i Austråttbakken, vanlige mellomkrigsvillaer og to av de første ferdighusene til Block Watne, også i Austråttbakken.

Austrått mot Gandsfjorden 1954. Ullvarens arkitekttegnede arbeiderboliger fra 1951 er det første byggefeltet som inntok Austrått-plataet. (IKA Widerøesamlingen, ika-w071010)

NATURGRUNNLAG

Rektangelkart 6B Jæderen fra 1902. Utført av Natrud og Nordhagen ved NGO. ([Mitt kart](#) | [Kartverket.no](#))

Bydelen Austrått ligger i bunnen av Gandsfjorden, sørøst for Sandnes sentrum. I sør begynner Ganddalen, daldraget sørover som er en fortsettelse av fjorden og som skiller området fra Låg-Jæren.

Mektige løsmasseavsetninger fra istiden innerst i fjordbunnen karakteriserer landskapet og har satt dype spor i historien. Lett tilgjengelige leirbakker i skråningen ut mot fjorden, med råvaren leire av ypperste kvalitet. Kronet av en stor terrasse i laget over, i form av en fruktbar jordbrukslette. Sletta ligger i grenseland mot Høg-Jæren og er omkranset av koller og fjell, med stort innslag av skogkledt utmark, men også bebyggd med nye boligfelt.

På jordbruksplatået ligger noen av Høylands viktigste og største gårder og gamle samlingsteder, Høyland prestegård med Høyland kirkested siden middelalderen og Austrått som ofte har vært lensmannsgård, gjestgivergård og postgård. Over her gikk allfarveien mot øst.

Viktige elver er Høylandsåna og Storåna, som er del av samme vassdrag. Høylandsåna har utgangspunkt i Bråsteinvatnet med et stort nedslagsfelt i Høylands fjellbygd og renner nordover til Stokkalandsvatnet, som igjen er hovedkilden til Storåna – eller Ganda, som skal være et eldre navn (Alsvik 2002). Storåna kommer inn i bydelen i Vågen like ved utløpet til Gandsfjorden, der den før var lagt i rør, men i senere år er ført opp i

dagen i kanal. Også Høylandsåna er sterkt kanalisert, som resultat av et mangeårig arbeid med å senke vannstanden og drenere myrene i området. Begge elvene har gitt grunnlag for nærings- og industriutviklingen.

Grunnlaget for bydelen Vågen var våtmarksområdet Fjærå, ved elveutløpene til Storåna og Stangelandsåna. Omformingen fra fjære til bydel med gater og fabrikker gikk gradvis, fra Graverens teglverk slo seg til her i 1852 til midt på 1900-tallet. En del av fyllmaterialet var grus som dekket leiruttakene og brekkasje fra teglverkene. Utfyllingen av Fjærå og leirtakene i bakkene under Austrått står for de største landskapsendringene i nyere tid – om man ser bort fra selve urbaniseringen. Uttaket fra leirbanene tok slutt sist på 1970-tallet. Andre store landskapsendringer gjelder dreneringen av myrene til jordbruksland og kanalisering av elvene. Kanskje kan man si at også tørrleggingen av Fjærå-området begynte som jordbuksdrenering alt sist på 1700-tallet, da lensmann Jonas Schanche Gabrielsen fikk dyrket opp Skeiane fra liten husmannsplass til å bli en av Høylands største gårder.

Bydelens historie er sterkt preget av industrien i Vågen og nærheten til byen Sandnes.

Austrått med jordbruksplatå, leirbaner (lokalt for leiruttak, leirtak) og fabrikker sett fra Trones i 1947. (Mittet & CO AS, Nasjonalbibliotekets bidearkiv)

HISTORIE OG NÆRING

Gårdene

Bydelen består av gårdene Høyland gnr. 33, Skaret gnr. 34, Austrått gnr. 39 og i sør Hove gnr. 44, med litt av Skei gnr. 43. Dertil kommer en liten snipp av Hana gnr. 38 i Vågen. Det meste av utmarka til Høyland og Austrått ligger i bydelen Bogafjell.

Nå det gjelder gamle administrative forhold hørte området til Gand skipreide (tidligere administrativ inndeling), som i lange perioder hadde tingsted på Austrått. Det gamle navnet på Høyland prestegjeld var Gand prestegjeld.

Lenge var Høyland prestegjeld delt i to sogn med hver sin kirke, Gand (Høyland) og Soma (Soma er omtalt som annekskirke). I 1841 ble sognene slått sammen, de gamle kirkene revet og ny felles sognekirke bygd på det gamle kirkestedet Høyland. Det har vært kirke på Høyland fra før 1300, men lenger tilbake kan sognekirka i Gand ha hatt annen plassering.

Høyland og Austrått har begge vært blant de viktigste gårdene i Sandnes, i areal og i historisk betydning. Langt de fleste registrerte minnene er knyttet til Høyland og Austrått.

Utsnitt av to originalkart fra NGOs kartlegging i 1855 ved Jonas Ravn Daae. Til høyre ses «Den gamle Postvei» som ennå går øst for Høylandsåna og oppom prestegårdstunet. Kartutsnittet til venstre viser Høylandsånas uløp i Stokkalandsvatnet og Storånas videre vei mot Gandsfjorden. ([Mitt kart | Kartverket.no](#), [Mitt kart | Kartverket.no](#)).

Høyland har vært prestegård helt siden 1300-tallet, men lenger bakover kan Svebastad ha hatt denne posisjonen. Høyland utviklet seg til en betydelig embetsgård med stort areal, og var midt på 1800-tallet den gården i Høyland som hadde flest husmannsplasser. Flere var opprinnelig nabogårder, egne matrikelgårder,

Hovedbygningen på Høyland er datert til 1853-54 mens Gerhard W. Iversen var prost. Den ble pusset opp og noe ombygd i 1927 etter tegninger fra arkitekt Gustav Helland. Den fikk da et enda klarere klassisistisk uttrykk. Fotoet til høyre er tatt av Ludvig Ludvigsen i 1935. (Digitalt museum JÆHS018.027)

som var blitt lagt til som husmannsbruk – slik som Helgeland, Buggeland og Svebastad var blitt allerede i 1701. I 1801 var husmannsplassene Myrland, Melshei, Vollen og Håbet kommet til og i 1865 seks nye – Møllegården, Eikebakken, Prestbakken, Sørhaugen, Foren og Helleland. Da tallet var på det høyeste midt på 1800-tallet var det 14 husmenn under prestegården. I 1880 årene begynte salget av de store utmarksviddene. 1873 hadde staten begynt oppkjøp av Myklebust for å etablere skogplantefeltet Høylandskomplekset. Dette falt også sammen med loven om embetsgårdenes reduksjon. I dag tilhører store deler av skogen nedenfor Melshei, i Bogafjell og i Helgelandsområdet Statskog SF. På begynnelsen av 1900 begynte Statskog å selge fra innmark og tun på underbruk og plasser til oppsitterne, men beholdt skogen. Omtrent samtidig har gjenværende underbruk og plasser til Prestegården blitt skilt ut. Ved matrikkelen i 1886 er det 3 bruksnr. under Prestegården, i 1906 er tallet 20 og i 1950 117.

Austrått er en stor gård og besto før av to matrikelgårder, Øvre og Nedre Austrått, som i 1860-årene ble slått sammen til gnr. 39. Samtidig ble Skeiane, som hadde bakgrunn som husmannsplass under Nedre Austrått, matrikulert med eget gnr. 40. Austråtts areal strakk seg ned til Gandsfjorden og hadde sin del av Fjæra, mellom Stangelands og Hanas sjøfronter.

Hovedbygningen på Tranegården, Nedre Austrått, framstår som et empirehus fra første del av 1800-tallet med mange fine detaljer. Det skal ha en kjerne fra 1700-tallet. Huset eies av Sandns kommune, forvaltes av Jærmuseet.

Austrått har siden 1400-tallet ofte vært lensmannsgård og tingsted, og skrivergård en periode i 1665. Det var for det meste på Nedre Austrått lensmannen satt. Austrått ble den første gjestgivergården sør for Stavanger, etter at ordningen med skyssvesen og gjestgiverier tok form midt på 1600-tallet. Den ble postgård fra

postrideveien kom i stand i 1694 – til etter 1800. Da Jan Adolf Budde startet en av landets første jordbruksskoler i 1846, fikk Austrått en spesiell posisjon i jordbrukshistorisk sammenheng. Skolen var i drift til 1876.

Fram til midten av 1800-tallet var det tre og fire bruk på henholdsvis Nedre og Øvre Austrått. Det ble holdt minnelig utskifting i 1838. Slik vi kjenner gårdslandskapetets struktur etter registreringer, kart og eldre foto har gårdsbebyggelsen ligget relativt spredt, med flere tun langs kammen av sletta, på brinken mot leirbakkene. På bruk 37 og 45 under Nedre Austrått (ved lensmannsgården, Tranegården) ligger imidlertid to gamle hovedbygninger svært tett og vitner om et tidligere dobbelttun. Utenom dette tunet, og Buddegarden, er det i dag få spor etter den eldre gårdsbebyggelsen på Austrått. Noen få hovedbygninger står som bolighus på utskilte tomter mellom byggefeltene. Flere av tapene etter SEFRAK-registreringene på 1980-tallet gjelder denne bebyggelsen.

Skaret, Hove og Skei har langt mindre gårdsareal enn Høyland og Austrått. Skaret er en mindre heigård og ligger i Høg-Jæren. Den framsto lenge i et avgrenset gårdslandskap med innmark mellom fjellkoller. Boligfeltutbyggingen begynte så vidt før 2000 og holdt seg lenge til fjellsidene, men har nå inntatt det meste av gårdslandskapet. Det er registrert bebyggelse til ett mindre bruk her.

Hovedbygningen på Andersbruket på Austrått er datert 1860. Her kom fortettingen gradvis fra 1960-tallet.

Hove og Skei ligger sør for Austrått og Høyland som østre flanke til Ganddalen. Hove er en gammel gård, etter navn, funn og gravhauger å dømme. Trolig en gang et kultsted med hov, der Skei er forklart som skeidplassen for hovet, en plass for idrett og kappestrid. Området er i ferd med å bli helt nedbygd. Det er svært få spor etter den tidligere gårdsbosettingen her. En del er tapt siden registreringen på 1980-tallet og noen gårdshus finnes blant ny bebyggelse. Som en liten rest av et gammelt kulturlandskap er en gammel geil, og trolig også en forbindelse til Høyland kirke, tatt vare på.

Buddegarden var landbruksskole i perioden 1846–1876 og er i dag et bynært bruk med levende gårdslandskap.

Boligbebyggelse utenom gårdene

Eldre foto fra Gravarsveien. Del av rekka med bolighus for teglverksarbeiderne. (Bildekilde Sandnes 1, «Bilder fra gamle dager» 1998.)

Austrått har fra langt tilbake hatt strandsittere og husmenn, til å begynne med kun noen få til hver gård. Ved folketellingen i 1865 er det rundt ti husmenn med jord på Austrått, flest under Nedre Austrått. Men på Øvre Austrått er det i tillegg vokst fram et boligmiljø for teglverksarbeiderne ved Graveren, enkle hus langs Gravarsveien der det fleste er selveiere. Ved registreringen på 1980-tallet sto ennå et par hus, men i dag er ingen spor tilbake etter arbeidermiljøet. Et noe yngre, men tilsvarende miljø, er bevart på Nedre Austrått i Pilabakken.

Den første boligbebyggelsen kom langs veiene. Bildet viser Austråttbakken mellom Pilabakken og Sleipners gate (Espedalsveien) og skal være tatt i 1945. På jordbruksplatået ligger Nedre Austrått omtrent midt i bildet, Buddegarden lenger inn til høyre. Husene på Brualand synes så vidt inne i treklyngen til høyre. (Mittet & Co. AS, Nasjonalbibliotekets bildearkiv)

Den første fortettingen av området fulgte de gamle veiene. Foruten Gravarsveien og Pilabakken gjaldt det den gamle linjen Kvellurveien–Sleipners gate (tidl. Espedalsveien) fra Brualand, og Gjesdalveien med Austråttbakken. Men det er først i mellomkrigstida man kan snakke om fortetting. En vanlig boligform i den første fortettingsfasen rundt Sandnes var såkalte boligbruk eller arbeiderbruk, eiendommer som var store nok til å drive litt jordvei og holde noen dyr. Den videre fortettingen har naturlig nok fjernet de aller fleste spor etter disse, men et slik arbeiderbruk er bevart i tilknytning til Sleipners gate i eiendommen Fredheim, med bebyggelse fra 1907. Fordi det dokumenterer en vanlig boform som i dag er svært sjelden, er anlegget fredet etter kulturminneloven.

Boligbebyggelsen begynte å innta jordbruksplatået straks etter krigen, enkeltvis og som byggefelt - med utgangspunkt i Austråttveien. Ullvaren bygde bl.a. en gruppe på ni arkitekttegnede hus for sine arbeidere i Vevargata i 1951. Enkle hus preget av etterkrigstida moderasjon, hvorav kun ett er bevart i opprinnelig form og er med i registreringen.

Bydannelsen 1860 og industrialiseringen av Vågen fikk stor betydning for arealbruken. Ved bydannelsen gikk ett helt bruk, og fire deler av bruk under Austrått, inn i byen. I 1906 var det skilt ut 84 bruksnr. på Austrått, i 1950 var tallet 348. De bynære områdene av Austrått er i dag tett bebygde.

På Høyland begynte fortettingen med bolighus i områder ved kirken, langs Ålgårdsveien og på arealer av den gamle husmannsplassen Håbet.

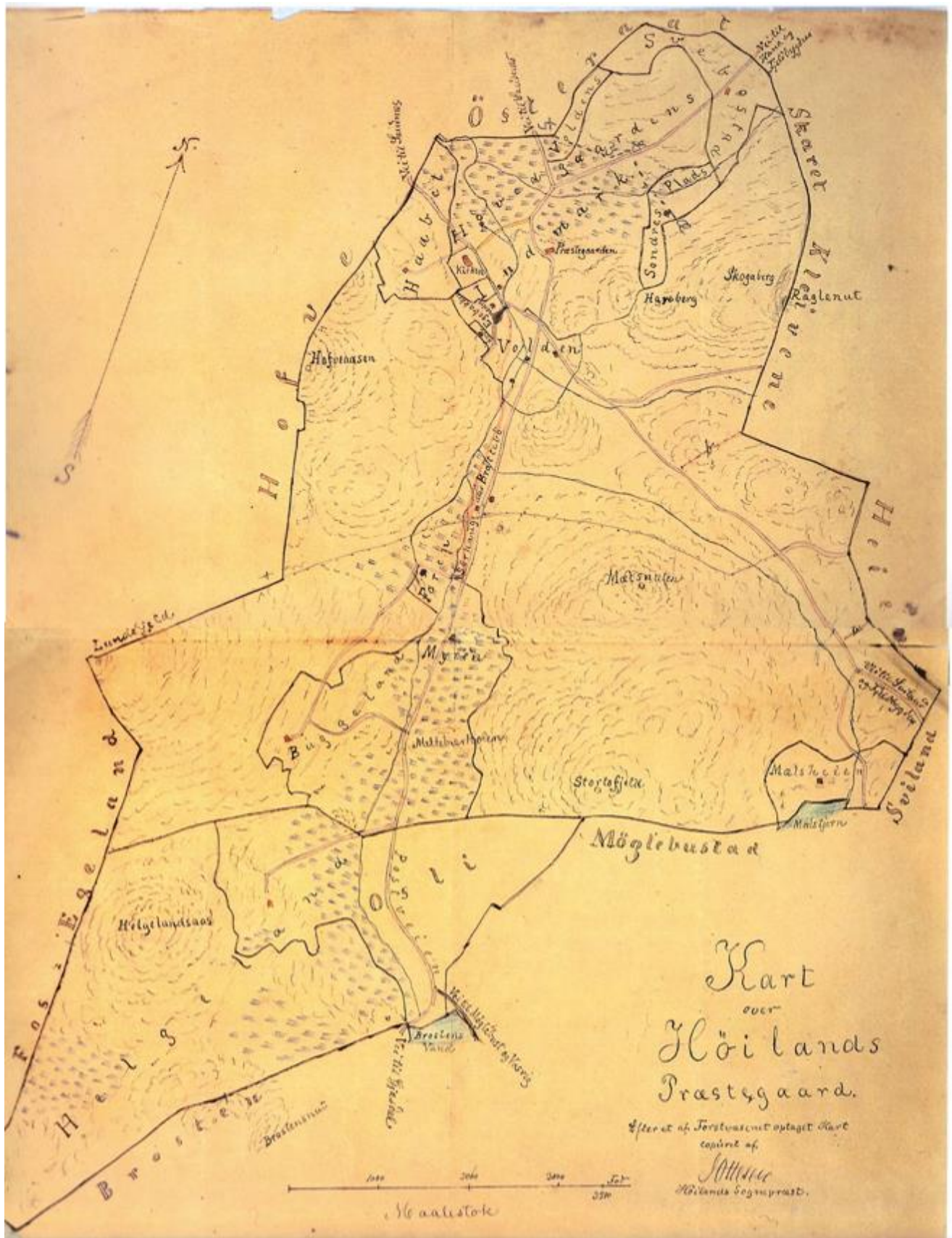
Ferdselsårer

I løpet av 1880-tallet er det viktigste veinettet, slik det fortsatt kjennes, utbygd. Utsnitt av originalkart tatt opp 1886–90 som grunnlag for trykt rektangelkartet 6B Jæderen fra 1892. ([Mitt kart](#) | [Kartverket.no](#) med flere).

Høyland har vært kirkested siden middelalderen og har en lang historie som et viktig knutepunkt for ferdselen i regionen. Samtidig ligger bydelen ved enden av ferdselsåren Gandsfjorden og midt i en av de gamle, og viktigste korridorene mellom Østlandet og Vestlandet i retning Gjesdal og over fjellene mot Egersund. Da postvesenet og skyss- og gjestgiver-institusjonen ble etablert på 1600-tallet, ble ruten lagt over Nedre Austrått, Høyland og Bråstad.

En av de eldste veiforbindelsene fra Sandnes krysset Storåna ved Brualand, fulgte linjen til Kvellurveien Sleipnersgate mot Austrått, og gikk derfra videre på høyden øst for Høylandsmyra langs Prestegårdsveien mot Høyland prestegård og kirke.

Kartskisse over Prestegården fra rundt 1885–1890. Både den gamle og nye veien til Sandnes er markert. (Kart utlånt fra Egil Berge, Sandnes)

Krysset med Prestegårdsveien og Øygardsveien (Kyrkjevegen). Innfelt veitrær opp mot prestegården.

Øygardsveien (Kyrkjevegen) må man regne med er en av de eldste veifarene i regionen. Den var utbedret til kjørevei før 1838, blant de første i Høyland, men hadde nok da en lang historie som ridevei. Den koblet store områder i Høyland og nabobygder som Riska og Høle til Høyland kirke og til den gamle postrideveien.

Den eldste Postrideveien skal ha gått fra Høyland prestegård over Buggeland og Helgeland til postgården Bråstein. Lura, Austrått og Bråstein ble alle trolig postgårder i 1694–95 og var det i alle fall til 1744 (Ålgård fra 1661 til vår tid (AE 1991:22)). Senere har rideveien blitt oppgradert til kjørevei og fulgte da en slakere trasé fra prestegårdstunet på østsida av Høylandsåna mot Myrland, og videre langs dagens Osliveien mot Bråstein. Denne postruta ble ifølge M.A. Grude, trolig ikke nedlagt før hovedveien over Jæren var fullført sørøstover fra Søiland Bro rundt 1840 og kunne ta posttrafikken (MAG 1914:568). Men A. Eggebø tviler på at det tok så langt tid og nevner flere kilder fra tidlig 1800-tall som må tolkes som at posten gikk på den nye hovedveien langt tidligere (AE 1991:23). Veien om Ålgård vises som «Den gamle Postvei» på Jonas Ravn Daae kart fra 1855, se s. 6 ([Mitt kart | Kartverket.no](#)). Det er flere spor etter denne i dag.

Alt før 1838 skal *veien mot Gjesdal* via Skeiane, Brualand og Høyland ha blitt tilrettelagt for hjultrafikk, sannsynligvis på initiativ fra bøndene som brukte den. Rundt 1860 kom det nye krav om å oppgradere veien mot Gjesdal til en hovedvei etter moderne veistandard. Det var mye diskusjoner mellom involverte kommuner om anlegget. Mellom Sandnes nye by og Høyland herred gjaldt uenigheten om hvor Gjesdalveien skulle kobles til den nye hovedveien mot Jæren – som var lagt om gjennom byen sist på 1840-tallet. Et utgangspunkt i Skeiane ble lenge ansett som det beste, og en klar fordel for handelsstedet som var etablert der. En linje nærmere byen ville kunne begunstige byens næringsliv.

Det var byen som vant og arbeidet kom i gang på 1860-tallet. Rundt 1868 var Gjesdalveien ferdig ned Austråttbakken mot byen – og knutepunktet *Krossen*, mellom Jærveien, Solaveien og Gjesdalveien vokste fram. Men på toppen av Austråttbakken tok pengene slutt. Over Austrått fulgte den ennå en stund den gamle traseen langs Prestegårdsveien. Arbeidet «Østraat-Myrlandsveien» kom i gang sist på 1870-tallet.

Gjesdalveien fra Austråttbakken mot Krossen skal ha vært ferdig rundt 1868. Her fotografert et stykke inn på 1900-tallet. Graveren overtok Ullendals Teglverk i 1901. Det første huset til venstre for Gjesdalveien, den vinkelbygde løa, er Graverens stall – som de fleste spor etter industriens og byens store hestehold er den revet for lenge siden. (Nasjonalbibliotekets bildearkiv)

Som helhet ble hovedveien Sandnes – Gjesdal ikke ferdigstilt før i 1882. Til avslutningsfasen hører en fin natursteinsbru over Høylandsåna, med indre hvelv i teglstein. Denne finnes fortsatt. Veien ble nå lagt sør for Høylandsåna rett mot kirken, og utenom prestegårdstunet. Den endelige veilinjen gjenfinnes i dag i, Gjesdalveien, Gjesdalbakken, Austråttbakken, Gamle Ålgårdsvei, Osliveien og dels i dagens E39. En vesentlig forutsetning for opprustningen av veien i området sist på 1800-tallet var kanaliseringen av Høylandsåna og tørrleggingen av myrene i området.

Som et mottrekk mot Gjesdalveien bygde eieren på Skeiane *Pilabakken*, en snarvei rett opp fra gården til Gjesdalveien ved Austrått. Veien var ifølge Grude en del brukt til å begynne med, men på sikt greide ikke handelen på Skeiane å hamle opp med Krossen. Men Pilabakken ble et egnet sted for arbeiderne i industrien i Vågen å bygge seg hus, og et særegent arbeiderboligmiljø vokste fram tidlig på 1900-tallet.

Brua over høylandsåna ved Tronsholen, (Hofbroen) fra 1882, markerer den siste etappen av den moderne chausseen mot Gjesdal. Den er en sjelden og svært fint gjennomført hvelvbru i naturstein, foret med teglstein fra Sandnes. Etter veiomlegging er den bare synlig fra én side. Brua er med på Landsverneplanen til Staten vegvesen.

Den første store endringen i traseen til Gjesdalveien/Ålgårdsveien kom på 1960-tallet da Austråttbakken ble koblet på Oalsgata og hovedtrafikken ble ført utenom Krossen og via Høylandsgata i en litt sørligere linje inn på Austråttbakken (utenom dagens Gjesdalbakken). I sør ble veilinja rettet ut forbi Osli og Bråsteinsvatnet. På 1990-tallet ble den nye hovedveien, E39 fra Stavanger, ferdig fram til Osli og avlastet deler av den gamle veien til Ålgård for gjennomgangstrafikk.

I 2000 åpnet ny trasé for Rv. 13 mellom Vatnekrossen og Hovemarka. Den delte det åpne jordbrukslandskapet mellom Austrått og Høyland i to, men avløste samtidig Øygardsveien (Kyrkjevegen) for mye av gjennomgangstrafikken. I dag er Øygardsveien og Prestegårdsveien to av de gamle ferdselsveiene rundt

sentrum av Sandnes som, siden de er lite modernisert i senere år, best har bevart en eldre karakter, dels med steingarder og kanttrær. Disse veistrekningen har også fortsatt kontakt med et kulturlandskap preget av jordbruk og gammel jordbruksbebyggelse.

Ved Hove er det bevart et veifar som har vært bruk som geil fra tunet til utmarka, men som også har tradisjoner som del av en kirkevei til Høyland kirke. Strekningen har bevart både steingjerder og stykkevis kanttrær, men omgivelsen er under sterk endring.

Gravarsveien, eller mer presist veilinjen Gangaren/Gravarsveien/ Vågsgjerdveien, ble anlagt som kjerrevei i årene 1848–1855 – som en forbindelse mellom Hana og den nye hovedveien til Jæren ved Skeiane. Den gjorde det lettere for folk fra Hana-kanten å komme tørrskodd over Fjærå. Veien fikk økt betydning da det ble bygd steinbru over Storåna i 1861 – og da den fikk kobling til den nye Gjesdalveien. Da *Havnegata* ble bygd ytterst i Fjærå i 1896, tok denne over mye av trafikken mellom Hana og Sandnes. Gravarsveien må ha hatt stor betydning for industribebyggelsen i Vågen, der Graverens teglverk hadde etablert seg i 1852.

Fabrikkbygningene til verk 1, 2 og 3 er strukturert etter veien, i tillegg til alle arbeiderboligene som kom langs den. Både veien og det gamle fabrikk- og boligmiljøet langs den er i dag sterkt endret. Men veilinjen er dels sporbar.

Eldre foto som viser hovedveien mot Høyland kirke med den en tidligere kirkestallen til venstre. (Digitalt museum JAEHS018.097).

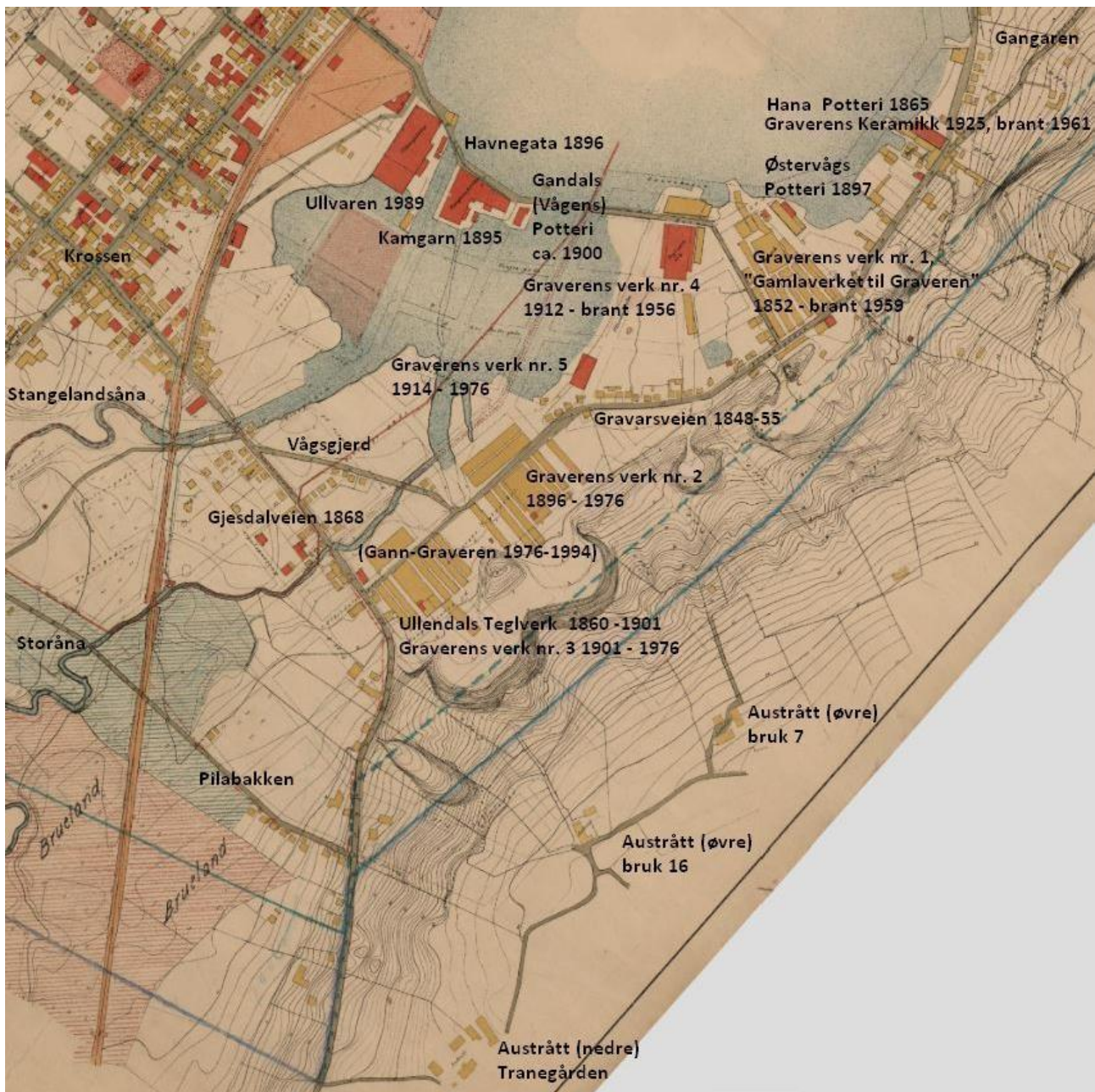
Til høyre: Drikkekar som har stått i Austråttbakken, nå flyttet til Tranegården. Tiltak for hestene som trafikkerte veiene var en nødvendig del av del av infrastrukturen i tidligere veianlegg. Det gjaldt bla.a tilgang på drikkevann. Drikkekar hørte med til veiutbyggingen. Det er i dag svært få minner som dokumenterer det store hesteholdet i tidligere samferdsel og næringsliv.

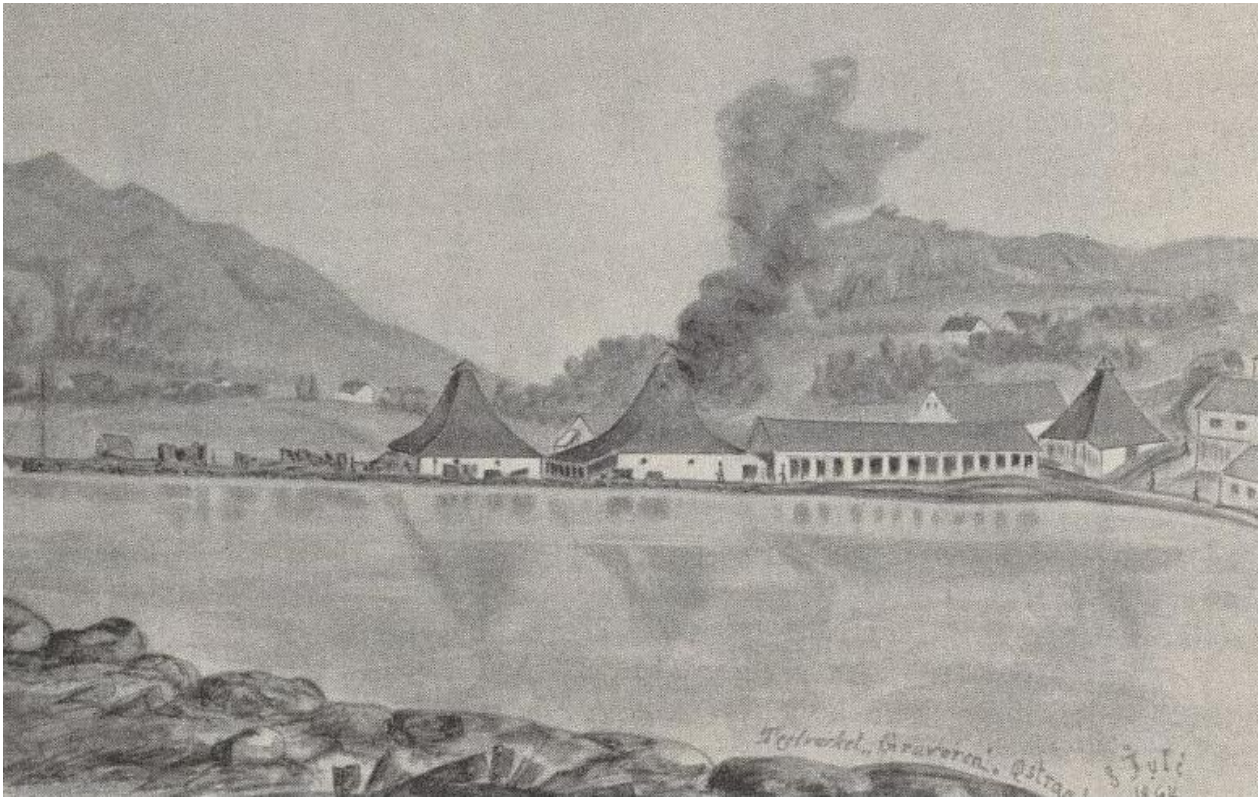
Andre næringer, industrien

Høylandsåna har god vannføring fra Bråsteivannet og har vært utnyttet til småindustri som kornmøller, stampe og sag. Mølledrift er dokumentert før 1826. Vannet ble regulert ved demninger i elva og ved Bråsteinvatnet. Ved Volden, på høyde med Høyland kirke, er det også bra fall. Flere av husmannsplassene under prestegården var knyttet til mølledrift her. Her var også vasshjul som drev slipestein, treske- og hakkelsmaskin på prestegården. Dagens menighetshus er en ombygd treullfabrikk. En mølle fra 1871, på høyde med kirkegården, Håpet Mølle, brant i 1944. Det var murrester her i 1981, men dette området er nå planert og elva lagt om i forbindelse med utvidelse av kirkegården.

Bydelens bidrag til Sandnes industrihistorie får helt andre dimensjoner når vi flytter oss til leirbakkene mot Gandsfjordbotnen. Da forløperen til Graverens Teglverk etablerte seg her i 1852 ble det starten på et 130 års storstilt industriepoke i Vågen. Under store deler av 1800- og 1900-tallet var Vågen et tilnærmet rent industriområde.

Utsnitt av Krums kart 1913. Rød linje viser bygrensen fra 1860, blå linjer viser forslag fra Sandnes kommune til byutvidelse – som ikke ble gjennomført. (<https://kart.1881.no/?r=F3632033>, [Mitt kart | Kartverket.no](https://kart.1881.no/?r=F3632033).)

Teglverket Graveren i 1864–67. Akvarell av skipsreder M. Gabriel Monsen. (O. Aurenes 1954). De første teglverkene hadde ikke fabrikkpiper, men høye spisse valmtak, der røyken fra ovnene ble sluppet fritt ut gjennom et hull i takspissen, kun skjermet ved en liten takhette øverst. Kontrasten til Graverens industrilandskap midt på 1900-tallet på bildet under er slående.

Fire av Graverens teglverk fotografert av Normanns kunstforlag (Nationalbibliotekets bidlearkiv). Verk nr. 2 nærmest, deretter verk nr. 5, 4 og 1 lengst til høyre. Siden verk nr.4 fortsatt står med alle etasjer og pipe, må bildet være tatt før 1956 da det brant. I dag er det kun én fabrikkpipe igjen i Sandnes – Kamgarns på Kulturhuset, men også den er redusert.

Graveren i 1930-årene. Etter fabrikkpipene ser vi innerst: Østervågs Potteri, deretter Graverens Teglverk nr. 1, 4, 5, 2 og 3. (Bildekilde E. Lapin 2012)

Det var Ole Anfindsen fra Kinsarvik som i 1852 kjøpte en stripe land av Øvre Austrått, fra sjøen og opp i bakkene, helt i skiftet mot Hana. Her anla han et lite teglverk – det andre i Sandnes, etter Gamlaverket på Trones. Det begynte beskjedent med ett ovnshus og produksjon av takstein, men vokste raskt. Fra 1867 inngikk også drenerør i sortimentet. Den første drivkraften skal ha kommet fra et stort vasshjul – det må ha vært med vannkraft fra bekken i skillet mot Hana. Trolig et av de første industrielle vasshjulene i Sandnes. Senere kom det hestevandring i tillegg. I 1877 ble verket aksjeselskap under navnet Graverens Teglverk, før gikk det for Østeraats Teglverk. Verket hadde torvmyr på Auestad, men gikk siden over til kol som brensel. Men under de to verdenskrigene måtte de igjen ty til torv.

I 1860 kom Ullendals Teglverk i Austråttbakken, like ved nåværende Gjesdalveien – men som ennå ikke var blitt en hovedinnfartsåre til byen. I 1896 bygde Graveren sitt verk nr. 2 like ved dette og overtok Ullendal som sitt verk nr. 3 i 1901. Med to nye og topp moderne verk nr. 4 og 5 i 1912–15, var Graveren enektør i teglverk i Vågen og blant landets fremste. I 1926 utvidet Graveren virksomheten med potteridrift da de tok over potteriet etter Emanuel Simonsens konkurs.

Utfylling av Fjærå begynte med bygging av en lang pir ved siden av verk nr. 1, men alt i 1915 er verk nr. 4 og 5 bygd her på fast grunn. Grus fra avdekking av leirlagene og brekkasje fra teglverkene inngikk i fyllmassen. På holmer og fyllinger på byens grunn vokste industrimiljøet med Sandnes Ullvarefabrikk og Kamgarn i 1889 og 1896, og tett ved på Hanasida kom Østervågs Potteri i 1890-årene.

Da Graveren drev på det mest intense la teglverksindustrien beslag på store arealer med leirtak og mange lave hus. Ikke minst bloksene, tørkehusene for ubrent stein, bidro til dette. Derfor var det et stort skille da det store og supermoderne verk nr. 4 kom i 1912 med sine 3 ½ etasjer og innvendig tørking.

Det skjedde store endringer i bygningsmiljøet i etterkrigsårene. I 1949 var alle bloksene til verk nr. 1 borte, i 1970 resten av Graverens gamle. Verk nr. 4 ble sterkt brannskadet i 1956 og kun delvis bygd opp igjen – som lagerhus for Øglænd. Verk nr. 1 brant i 1959. Men verk nr. 2 og 3 ble modernisert og var i full drift, her ble det også bygd noen nye, lange blokker. I 1976 fusjonerte de to sist gjenværende teglverkene i Sandnes – Graverens Teglverk og Gann Potteri og Teglverk. De gamle verkene ble lagt ned. Med utgangspunkt i verk nr. 3 ble et nytt, moderne, helautomatisk teglverk bygd opp igjen i 1977. Den nye fabrikk ble en lang, lav bygning typisk for tidens rådende prinsipp om «alt på ett golv». Den ble lagt på tvers av den gamle strukturen i fabrikkmiljøet. Gann-Graveren innstilte driften i desember 1994 og dermed var teglindustrien i Sandnes blitt historie.

Så godt som alle spor etter førstegenerasjons teglverk i Vågen er borte. Unntaket er deler av verk nr. 4, og et lagret lagerhus til denne. Siste fase i teglindustrihistorien er representert ved Gann-Graverens nye verk fra 1977. Det er ombygd til kjøpesenter, men har fortsatt en lesbar fasade mot nord, og en litt eldre liten fløy for leirmottak på baksiden. Alt ved fusjonen i 1976 ble det slutt med leiruttak på Austrått, og det ble lagt planer for boligbygging. I løpet av 1980-90-tallet har alle leirbanene blitt bebyggt. Unntaket er to mindre grøntområder mellom boligfeltene, som med litt velvilje kan ses som siste rest etter leiruttakene.

Gann-Graverens fabrikk fra 1977 utbygd til kjøpesenteret Maxi. Leirmottakshuset i

Samtidig som teglverksdriften i Vågen ble modernisert og bloksene forsvant, flyttet firmaet Jonas Øglænd

Gann potteri og teglverks fabrikk i Kvelluren fra 1953. Til høyre: Fabrikbygningen i dag.

inn. Industrien i sentrumskvartalene ble overført til nye lokaler i Vågen. Først nå ble rommet mellom teglverkene innerst mot Austrått leirbakker og industrien i sjøkanten tatt i bruk. Denne utbyggingen innledes med sykkelfabrikk-komplekset «Nr. 11» i Elvegaten på 1950-tallet og avsluttes i 1977 med et engroslager for Manufakturen og en stor kornsilo. Da Øglænd etablerte seg i Vågen var det med hypermoderne fabrikk av typen lavbygg, i hovedsak etter prinsippet om «alt på ett golv», lik de nye teglverkene fra samme tid.

Et nytt tidsskille i Vågens historie kom med avindustrialiseringen på 1980-tallet. I 1986 var Sandnes Ullvares nybygg på Foss Eikeland ferdig og Sykkelfabrikken til Øglænd hadde samlet sin produksjon på Kvål. I 1982 ble Øglænds bedriftsmuseum etablert i Holbergs gate i deler av «Nr. 11»-komplekset (sykkelfabrikken). Konfeksjonsindustrien til Øglænd holdt stand lengst, med Pioner.

Med tungvektene i sandnesindustrien ute, var Vågen blitt det etterlengtede utviklingsområdet for byen. Kultur ble trukket inn som ledd i byutviklingen og brukt som en viktig premis i en arkitektkonkurranse om området i 1986. Nytt kulturhus, gjestehavn og stenging av Havnegata for gjennomgangstrafikk er noen av resultatene. Etter hvert kom også store utdanningsinstitusjoner, boliger, kontorer, hotell og handel.

Vågen under omforming fotografert av Widereø i 1955. I bakkant er fornyelsen av teglverkene begynt med verk nr. 2. Midt i bildet er Øglænd i ferd med å bygge den nye sykkelfabrikken «Nr. 11». Gjesdalveien skrår innover mot oss til høyre – med småhusene i bydelen Vågsjerd og forsamlingslokalene til Elim og Tabernakelet. (IKA Widerøesamlingen, ika-w093444)

Øglænds nye sykkelfabrikk "Nr. 11" fotografert i 1964. Den gjenværende farbikkpipa tilhører Graverens verk nr. 5. (Digitalt museum JÆØF0788).

FELLESSKAPETS KULTURMINNER

Sentrale steder

I 1839 ble det bestemt ved kgl. resolusjon at de gamle kirkesognene Soma og Gand skulle slås sammen. Da loven trådte i kraft i 1841 ble de gamle kirkene revet og ny felles sognekirke bygd på det gamle kirkestedet Høyland. Den fikk navnet Høyland kirke. Kirke på Høyland er kjent i skriftlige kilder fra 1299. Det har vært luftet teorier om at kirken i Gand kirkesogn før kan ha stått lenger ned i bygda, trolig på Hove (OA 1954:51).

Høyland har hatt status som prestegård omtrent like lenge – og ble gitt som testamentarisk gave sist på 1300-tallet, men først etter en tvist om det rettslige grunnlaget. Før 1385 bodde presten på Vatne. Høyland prestegård var en av de store og viktige prestegårdene i regionen. Flere veier møtes ved prestegården. Den gamle allfarveien mot øst gikk gjennom tunet, til den ble erstattet av den nye chausseen, Ålgårdsveien, som ble lagt sørvest for elva tidlig på 1880-tallet.

De to første møtene som ble holdt etter at formannskapslovene av 1837 innførte det kommunale selvstyret, ble holdt på Høyland prestegård. Siden gikk møtestedene på omgang, til Høyland Sparebanks kombinerte bank og herredsstyrelokale sto ferdig på Skeiane i 1885.

Prestegården ligger på en høyde nord for kirka. Ifølge M.A. Grude skal prestegårdstunet på Høyland i eldre tid ha ligget lenger nord, på bruk 5 Ødegården langs veien til Vatne. Hovedbygningen er et empirehus fra 1852, ombygd i nyklassisisme i 1927. Andre eldre hus er en driftsbygning fra 1936 og forpakterbolig fra 1950. Den gamle presteboligen sto trolig omtrent der forpakterboligen står, men brant ned rundt 1870 (Grude 1914).

Siden lensmannen ofte satt på Austrått, har gården tradisjoner som tingsted og dermed et viktig møtested i bygda. Hovedbygningen på Tranegården Nedre Austrått er datert til slutten av 1700-tallet og har bevart interiør og eksteriør som forteller om gårdens status. Hust har vært fredet etter kulturminneloven siden 1924.

Som en spydspiss i landbrukspolitikken har Buddegarden, landbruksskolen på Austrått fra 1846–1876, vært et viktig tyngdepunkt og senter, ikke bare i Høyland, men i regionen. Buddegarden har fortsatt bebyggelse og gårdslandskap som forteller denne historien.

Høyland fotografert av Widerøe i 1954. Bildet er tatt fra nord over Høylandsmyra. Gamle Ålgårdsvei, kommer inn fra høyre i bildet, som siste del av veiprojektet med ny vei Sandnes–Gjesdal. Denne strekningen fullført i 1882. Den eldre veien som gikk over prestegården, Øygardsveien, kommer inn fra venstre. Prestegården er utenfor synsbildet, til venstre. (IKA Widerøesamlingen, ika-w071223)

Forsamlingshus

Det viktigste eldre forsamlingshuset i bydelen er Høyland kirke fra 1841. (Nasjonalbibliotekets bildearkiv)

Skoler

Med Buddegarden i sentrum står Austrått sterkt i skolehistorien. Landbruksskolen fungerte på mange måter også som en videregående skole for allmennfaglig kunnskap – noe som Budde la stor vekt på. Fra barneskolen er ingen gamle skolehus bevart. Etterkrigstidens skolearkitektur har imidlertid en fin representant i Austrått Barneskole.

Ifølge skoleloven av 1827 skulle det være faste skoler ved alle hovedkirker, men et forbehold om økonomi overløt likevel beslutningen til lokale myndigheter. Det kom ingen skole ved Høyland kirke før 1882.

Bydelens gårder hørte til Gann skoledistrikt i 1840-årene. Da den første fastskolen i Høyland ble bygd nord i Jærveien i 1848, sognet Austrått-gårdene Skei og Hove til den. Den gamle prestegårdsstua på Høyland var rodestue for omgangsskolen i 1859.

«Fastskoleloven» av 1860 falt sammen med bydannelsen som førte til at Sandnes og Høyland skilte lag i skolesammenheng. Gann skolekrets kjøpte det felles skolehuset og flyttet det lenger sør i Jærveien til Brualand. Det ble utvidet i 1877. Austrått, Hana og Stangeland, som tilhørte Gand skolekrets, hadde felles skole på Brualand. Da den brant i 1921, fikk Austrått og Stangeland hvert sitt nye skolehus. Hana hadde fått egen skole alt i 1910. Austrått nye skole ble bygd ved foten av Austråttbakken. Bygningen ble revet etter at Oalsgata fikk gjennomslag til Austråttbakken i 1960-årene.

Høyland skole fikk skolehus i 1882 som sto på Prestegårdens grunn, ved Øygardsveien (Kyrkjevegen). Det ble revet og flyttet til Bråstein i 1891, der det nå brukes som bolighus. I 1890 fikk Høyland krets skolehus på Svebestad.

Ved to byggetrinn, 1957 og 1967, fikk Austrått ny moderne barneskole på toppen av Austråttbakken, nærmere de nye boligfeltene på flata. Den ble bygd med mange spesialrom, et hus i etterkrigsmodernisme tegnet av Sandnes-arkitektene Tonning og Øglænd. Fra samme arkitektkontor kom også tegningene til Gand videregående skole nede ved Hoveveien, bygd i 1962. Et moderne hus hvor bruken av tidens nyhet, prefabrikkerte betongelementer, ble bruk på en arkitektonisk kvalitativ måte. Skolen er nå under om- og tilbygging, men en fløy står relativt opprinnelig.

Austrått skole i Austråttbakken fotografert av L. Ludvigsen i 1935. Revet på 1960-tallet (Digitalt museum JÆHS018.055).

Austrått skole med fløyen som ble bygd i 1957. Bildet er tatt før 1960, da radiomastene som tyskerne bygde under krigen ennå står. (Kilde Alsvik 2002).

KRIGSMINNER

«Støttestpunkt Høyland» fra 2. verdenskrig

Støttestpunkt Høyland var det østligste i den sørlige forsvarslinjen til tyskernes Festung Stavanger, der linjen skiftet retning mot Gandsfjorden. Støttestpunktet gikk fra Riaren, videre sørvest langs dagens Riksvei 13, og til Hove og Sørbø på andre siden av dagens E39.

Dette støttestpunktet hadde stor utstrekning, men var mindre konsentrert enn de andre i forsvarslinjen. Det ble beskyttet av infanteristillinger. Støttestpunktet hadde også noen luftvernkanoner som stod omtrent der motorveien nå krysser Ålgårdsveien. Å kontrollere Ålgårdsveien, som var en av de viktigste transportårene inn og ut av Sandnes og Stavanger på denne tida, samt å beskytte mot eventuelle angrep herfra, må ha vært en viktig oppgave for de som ble utplassert her. Dette vises i hele oppbyggingen av støttestpunktet. På tvers av veien, rett utenfor støttestpunktet, ble det bygget en pansersperring for å beskytte mot angrep. Den ble bygget som en mur som gikk fra prestegården via kirken og videre til toppen bak Tronsholen. Det ble også bygget en sperring der Høylandsånå går på tvers av Ålgårdsveien nærmere Hove.

Byggingen av nye boligfelt og Riksvei 13 har gjort at mange av de faste byggverkene i støttestpunktet nå er borte. På tyske kart fra 1945 er det markert ni permanente forsvarsbygg. Forsvarsmurene, som det ennå er rester igjen av, kommer i tillegg til disse. Det er i alt registrert åtte fysiske spor etter støttestpunktet, hvorav fire bunkere. Tre av bunkerne er nå åpne og tilgjengelige for alle, mens en er tilgjengelig fra et privat hus. Resten har blitt fjernet eller gravd ned. Øvrige registreringer er rest etter skyttergrav, kanonstilling og pansersperring. Det finnes også andre bunkere og krigsminner i området, som ikke er markert på kartet, men som lokalkjente kan fortelle om.

Tyskerne bygde også en radiostasjon med store master på Austrått, på jordene ved siden av Tranegården. Den var i bruk også noen år etter krigen, men er borte før 1960 ifølge flyfoto.

Kart som viser Støttestpunkt Høyland inntegnet i dagens landskap.

Mot slutten av krigsårene var det utplassert 3 befal og 36 soldater i støttepunkt høyland. Området var nesten helt omringet av piggrådgerde. Langs østsiden var det minefelt, vist på kartet med små kors.

Utsnitt av tysk kart over festung stavanger ved Folkvord. datert april 1945. Statsarkivet Stavanger.

En rest av pansersperringen til «Støttepunkt Høyland» finnes i hagen på prestegården.

Mellom Øygardsveien (Kyrkjevegen) og Riksvei 13, ligger en bunker. Denne bunkeren, og kanonen, peker mot den gamle Ålgårdsveien – mot der muren gikk ved veien og det sannsynligvis var et kontrollpunkt. Det som er spesielt interessant med denne bunkeren er at det er malt på landskapskonturer med siktekoordinater på innerveggen over kanonåpningen.

På nordsiden av Riaren ligger en liten tunnel sprengt ut i fjellet av tyskerne. Inne er deler av veggen bygget opp av murstein. Utenfor inngangene er det to murte vegger av betong for beskyttelse. Dette har sannsynligvis fungert som et tysk ammunisjonslager. Ved Riaren kunne man få god utsikt til store deler av Austrått og byen. På toppen av fjellet er det også en stor løpegrav som muligens tyskerne fikk laget. Mursteinveggene på innersiden av bunkeren har delvis rast ned. Utenom det er bunkeren i god stand.

Sivilforsvarets anlegg Riaren

Sivilforsvaret har øvingscenter i et fjellanlegg inne i Riaren. Det ble ervervet og oppført i 1971. Anlegget er delt i to hovedseksjoner på 1000 m² hver, med garasjer, oppholdsavdelinger, undervisningsrom, kjøkken og ventilasjon. Det har oppholdsrom for 400 personer og garasje plass for ca. 50 biler. Anlegget ble oppført under «Den kalde krigen» og har kunnskapsverdi om denne tiden.

KULTURMILJØER I AUSTRÅTT

Buddegarden

Stavanger Amts landbruksskole fra 1846 til 1876. Etablert og drevet av Jan Adolf Budde (1811–1906). Budde og skolen var en drivkraft for fremme av den landbruksteknologiske utviklingen i Rogaland i andre halvdel av 1800-tallet.

Buddegarden fotografert av Widerøe i 1954 (IKA Widerøesamlingen, ika-w071059)

Stavanger amtsformannskap besluttet i 1844 at det skulle opprettes en landbruksskole i amtsdistriktet. Jan Adolph Budde ble forespurrt om å være styrer og lærer. I 1845 kjøpte Budde halvparten av et bruk på Nedre Austrått. 1. februar 1846 begynte det første kurset på Stavanger Amts landbruksskole på Austrått med Budde som styrer. Budde ledet skolen til den ble nedlagt i 1876. Han hadde gården som sin eiendom, så han fortsatte å bo og drive den til sin død i 1906.

Bruket skolen skulle legges til var på 550 mål, men bare 22 mål var oppdyrket, og det var uten hus. Før 1855 var bygningene på plass, det var anlagt veier, hage og plantet trær. Det dyrkbare arealet var økt fra 22 til 187 mål. Senere ble et par parseller av Høyland kjøpt til, slik at da Budde døde i 1906, hadde gården 428 mål dyrka jord.

Ved det store nyrødnings- og byggeprosjektet som lå til grunn for skolen, innførte og demonstrerte Budde nye ryddings- og grøfteteknikker. Han tok i bruk nye maskiner, nye dyrkingsmetoder og bygget og innredet moderne driftsbygninger. Fjøsene fikk bl.a. krybber og forgang i midten. Omtrent alt han innførte var nytt og før ukjent. Ideene møtte motstand, men vant etter hvert innpass. I de 30 årene skolen var i drift hadde rundt 200 elever fulgt kursene. Flere kom til å utmerke seg i offentligheten. Budde møtte etter hvert sviktende forståelse for omfanget av skoledriften, og støtten til skolen fra amtet ble redusert. Han sa til slutt opp sitt engasjement med amtet. Skolen var likevel blitt et sentrum i bygdas og regionens jordbruksvirksomhet.

Budde var utdannet teolog, men hadde som en ekte sønn av opplysningstiden, sterk interesse for jordbruk. Han hadde fulgt Jacob Sverdrups landbruksskole på Semb i Borre (1825–37), den første i landet og foretatt studiereiser i utlandet. I 1839 forfattet han et skrift om landbruksundervisningen i Norge som fikk stor betydning. Før han tiltrådte som styrer for landbruskolen, hadde han foretatt en studiereise til Skottland, noe som var en forutsetning fra amtet for å motta stillingen og som han fikk reisestipend for.

Husene han bygde, skal være inspirert av bebyggelsen i Danmark og Skottland. Med et klart definert firkanttun følger bygningsanlegget et klassisistisk, europeisk mønster for gårdsanlegg på større bruk. Bygningene skiller seg ellers sterkt fra den lokale byggeskikken – både i størrelse, form og stilpreg.

Våningshuset ligger i sentrum på den ene siden av tunet. Opprinnelig hadde det samme høyde som uthusene, noe som ga tunet et mer enhetlig preg. På 1950-tallet ble den opprinnelige lave mesaninetasjen forhøyet til to fulle etasjer. Konstruksjonen er særpreget, en blanding av bindingsverk og utfylling med både stein og leire. Stilpreget var opprinnelig empire, med pussede fasader og engelske skyvevinduer. Bygningen beholdt de klassisistiske hovedtrekkene ved ombyggingen på 1950-tallet.

Driftsbygningen dominerer anlegget. Her er det karakteristisk at hele den store, flerfløyede bygningen ble bygd på en enhetlig måte; i to etasjer, med dobbeltlødde gråsteinsmurer nede og bindingsverk på murene oppe. Budde samlet rom for mange ulike funksjoner i denne driftsbygningen. Foruten fjøs og stall i 1. etasje og høyløe og kornlåve i 2. etasje, var det «brønnhus», meieri, smie, rom for rotfrukter m.m.

Deler av midtfløyen er i dag erstattet av et helt nytt fjøs. Det er og foretatt flere andre endringer, men hovedtrekkene ved Buddes driftsbygning er fortsatt bevart. Budde anla hage og plantet løvskog på garden. Det meste av dette er borte i dag, men enkelte store trær står fortsatt; blant annet rester av en kastanjeallé som svingte opp mot huset på hagesida.

Buddegarden er et særpreget og sjeldent gårdsanlegg, ikke bare i Sandnes, men og i landssammenheng. Den er et minnesmerke over landbrukets utvikling på 1800-tallet, over tidas framskrittsoptimisme og tro på folkeopplysning - og ikke minst over mannen bak anlegget; Jan Adolph Budde selv. Det har høy kunnskapsverdi. Anlegget ligger godt synlig til i et åpent jordbrukslandskap – et landskap som i stor grad ble ryddet og skapt som del av selve idégrunnlaget til skolen. Det har stor opplevelsesverdi og utgjør en helhet det er viktig å ta vare på.

Pilabakken

Pilabakken ble opparbeidet av eieren til Skeiane som et alternativ til Gjesdalveien – i et forsøk på å opprettholde handelen på Skeiane i konkurranse med Krossen. I bakken nærmest Austrått kom det like etter 1900 en rekke med små arbeiderboliger.

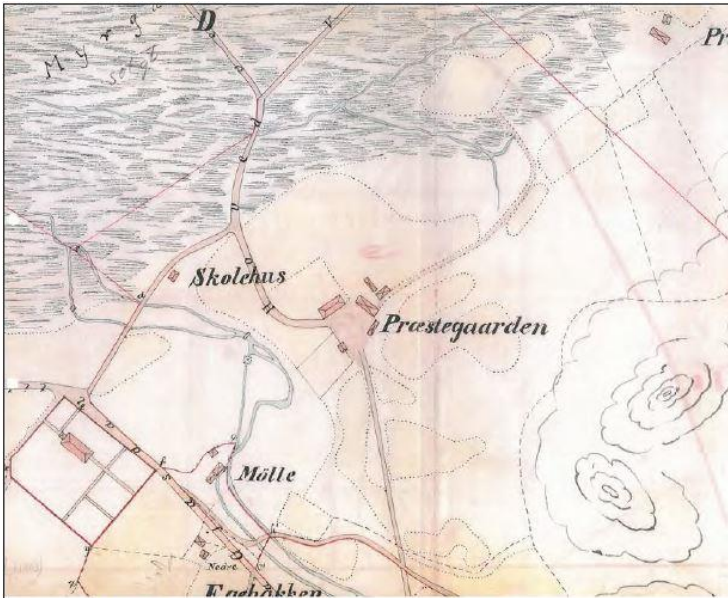
Eldre navn på Pilabakken er Pilestredet. Pilaslettå var navn på området mellom Pilestredet og Skeiane. Rundt århundreskiftet og etter at murtvengen ble innført i 1904, ble bosetting langs den opparbeidede veien ekstra attraktiv, her var det også relativt nært tegvrexslindustrien på Austrått. I bakken opp mot Austråttveien kom det en rekke små arbeiderboliger. Flere av eiendommene er skilt ut fra eiendommen 40/12 Øvremyr som var eid av Svend M. Østraadt i 1906.

Da jernbanens sporområde ble utbygd i forbindelse med flytting av jernbanestasjonen til Skeiane i 1955, ble Pilabakkens forbindelse til Skeiane brutt. På 1960-tallet ble Hoveveien anlagt parallelt med jernbanen og ble en ny adkomst til Pilabakken. Ett hus, det nederste i rekka, måtte da rives.

Bolighus og uthus er trukket ut i gatelinja, mens det på baksida er ganske dype hageparseller. Husene var enkle halvannenetasjes hus av typen sandneskasse uten ark, med gavl eller langsiden mot gata. Selv om husene er endret en del ved hardhendt oppussing og stilfremmede vinduer, er de fleste bygningskroppene intakte. Noen hus er også ført tilbake til mer opprinnelig utseende i senere år. Miljøet som helhet har beholdt sin særegne karakter. Enkeltvis er husene typiske for selvbygde arbeiderboliger fra denne tida. Det samme kan sies om miljøet som helhet. Det er i dag svært få områder i Sandnes som dokumenterer et enhetlig arbeiderboligmiljø. Miljøet har stor historisk verdi.

Høyland kirkested

Høyland kirke fra 1841 er oppført i typisk empirestil og bygger på slottsarkitekt Linstows typetegninger fra 1831. Den hører til de best bevarte av Linstow-kirkene i Rogaland.

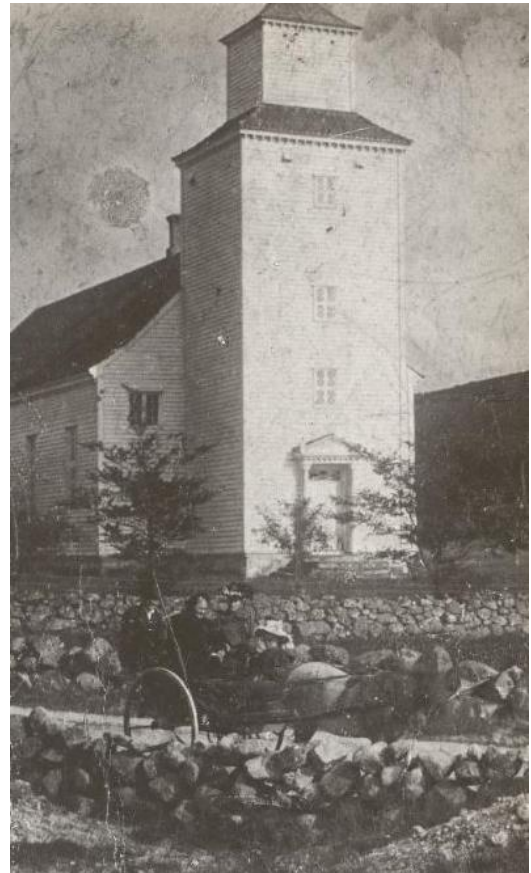
illustrasjon 10. Kart datert 1887 (Kilde Opplysningsvesenets fond)

Kirken som står her i dag, er den tredje man kjenner til på Høyland. Den første tror man var en stavkirke. Den ble erstattet av en langkirke i tømmer i 1664. Den sto øst for Høylandsåna, hvor den gamle kirkegården lå. Området for den gamle kirkegården har status som automatisk fredet kulturminne.

Høyland nye kirke fra 1841 ble reist på Leikvollen (Ligvollen) vest for Høylandsåna. Stedet skal ha blitt pekt ut på et allmannamøte på Høyland før sammenslutningen. Kirken er basert på typetegninger som slottsarkitekt Linstow utarbeidet på 1820-tallet til veiledning for kirkebyggere, og som Kirkedepartementet distribuerte i 1831. Både kirke og kirkegård ble vigslet i 1841. Høyland kirke er oppført i typisk empirestil og hører til de best bevarte av Linstow-kirkene i Rogaland.

Bak anlegget av kirke og kirkegård lå et betydelig dugnadsarbeid fra bygdefolket.

Den eldste del av kirkegården fra 1841 ligger vest for hovedveien, slik den er vist på kart fra 1887. Den ble utvidet med et område øst for veien før 1937 (ifølge flyfoto). Senere er den ytterligere utvidet sørover og østover i flere trinn. Kirkegården er modernisert, men har mange meget verdifulle gravminner som går tilbake til 1860-tallet. Den har krigsmonument fra 2. verdenskrig

Da kirken ble bygd, gikk hovedveien fortsatt over prestegårdstunet. «Gamle Ålgårdsvei», som i dag passerer like ved kirken og deler kirkegården, ble lagt vest for Høylandsåna tidlig på 1880-tallet – som siste del av et langvarig prosjekt med omleggingen av Gjesdalveien.

Høyland kirke på gammelt postkort. (Digitalt museum, JAEHS018.031)

Austråttbakken

Eiendommene er skilt ut fra Tranegarden (tidligere Høyland Bygdemuseum) på Austrått fra 1934 og utover 1930-tallet. Ett hus rett etter krigen.

Det er en- og tomannsboliger for arbeidere og handverkere i industrien. To- og halvannenetasjes trehus og ett murhus. Stilpreget er byggmesterfunktis, med innslag av nyklassisisme, karakteristisk for sen mellomkrigstid. Autentisiteten i detaljer er jevnt over lav, men hovedformer og skifertekte tak er bevart. Det gir miljøet et klart tidspreg fra den tidlige boligutbyggingsfasen av området.

Rekka ligger i skrånende terreng med hagene terrassert med fin skiferkledd mur mot Austråttbakken. Veien ble utvidet 1965 og muren

skriver seg trolig fra da. Det understreker det enhetlig preget. Miljøet har kunnskapsverdi om et vanlig og typisk boligmiljø fra sen mellomkrigstid. Det har opplevelsesverdi som del av miljøet langs en av hovedinnfartsveiene til Sandnes.

Kvellurveien–Sleipners gate med Fredheim

Dette skal være den eldste innfartsveien fra Høylands fjellbygder. Den gikk fra Austrått over Sandvadet ved Brualand. Dette var også en av de første stedene det kom bru over Storåna. Veien mistet noe av sin betydning da Gjesdalveien ble ført ned til Krossen sist på 1860-tallet.

Det eldre bygningsmiljøet som er knyttet til veien er sammensatt og omfatter arbeidersmåbruket Fredheim fra rundt 1900 som er fredet, en herskabelig hovedbygning i restene av tunet på den gamle gården Brualand i Kvellurveien 30 og direktørvilla fra 1927 i Austråttbakken 5. De to villaene er særpregede, og arkitektonisk kvalitet er høy. I Hoveveien står hovedbygningen på et tidligere gårdsbruk, trolig bygd på 1870-tallet. Den kan knyttes til Grudes Planteskole og Nikolai Grude, en av planteskolens foregangsmenn. Her er det også en eldre hage. Før siste krig var det ellers kun spredt bebyggelse langs veifaret, men i 1960 er feltet sør for Sleipners gate bygd ut.

Kulturverninteressene er først og fremst knyttet til det gamle veiløpet, den verneverdige bebyggelsen på arbeiderbruket, de to villaene og tilknyttingen til planteskolehistorien i Ganddalen.

Vågen industriområde

Industriområde i gammelt elveos, med røtter i teglverksindustrien. I dag et nytt sentrumsområde. Området speiler viktige sider av Sandnes industrihistorie og nyere byplanhistorie fra slutten av 1800-tallet til 2000.

Vågen fotografert 1970 (Digitalt museum JÆØF0781).

Industritradisjonene i Vågen strekker seg tilbake til 1852 da Graverens Teglverk ble anlagt på østsida, i grense mot Hana under leirbakkene til Austrått. Nye teglverk ble anlagt i 1860 og i 1896. Masse fra utgravingen for å komme til leira, og etter hvert brekkasje fra teglverkene, startet omforming av Fjerå til fast land.

Et viktig trinn i utbyggingen av Vågen kom da man valgte rødt alternativ for jernbanen og bygde stasjonen på fylling i Fjerå sør for kaien i 1878. Noe senere ble et strandstykke øst for jernbanen i Vågen ervervet, kalt Søndre Sjøallmenning. Her kom det steinkai i 1896, men denne var kun egnet for mindre båter.

Ute ved marbakken etablerte Sandnes Ullvarefabrikk og Kamgarn seg på holmer og fyllinger i 1889 og 1896, Sandnes Mek. Verksted i 1894. Tilgang til vann fra Storåna, Oalsbekken og Stangelandsåna, samt nærhet til jernbanen, veier og havn var avgjørende for lokaliseringen.

Hovedferdselen landveis mot Sandes fra Høylands fjellbygd, Riska og Høle gikk over Hana. Ved fjære sjø tok trafikken korteste veien over Fjerå. Ellers var alternativet Vågsjerd, Skeiane eller Brualand. I 1848 vedtok Høyland og Hetland å bygge ny vei fra Hana til hovedveien ved Skeiene, opprinnelsen til den senere Gravarsveien-Vågsgjerdveien. Med anleggene til Kamgarn og Ullvaren kom også en vei ytterst i Vågen som forbandt fabrikkene til jernbanestasjonen, og litt etter 1900 over Graveren til Hana-sida – i dag Havnegata. Havnegata markerer trolig den gamle marbakken i landskapet.

Utbyggingen fortsatte langs Havnegata. Før andre verdenskrig var strekningen ytterst i Fjerå på det nærmeste bygd ut. Et industrimiljø med hus for ulike næringer – fabrikker og havnelagere som representerte Sandnes-industriens kjernevirksomheter. Jonas Øglænd, hadde begynt å kjøpe opp områder her og bygd sine moderne havnelagre nr. 5 og 6 på 1930-tallet.

Et viktig tidsskille i Vågens historie kom med teglindustriens automatisering og etter hvert avvikling. I 1970 var de siste bloksene til Graveren forsvunnet. Men Gann-Gravaren nyeste verk ved foten av Ausatråttbakkene var i drift til 1994. Flytting av Jonas Øglænds industri fra sentrum til Vågen begynte med sykkelfabrikken på 1950-tallet. Øglænds utbygging i vågen avsluttes i 1977 med et engroslager for Manufakturen og en stor kornsilo.

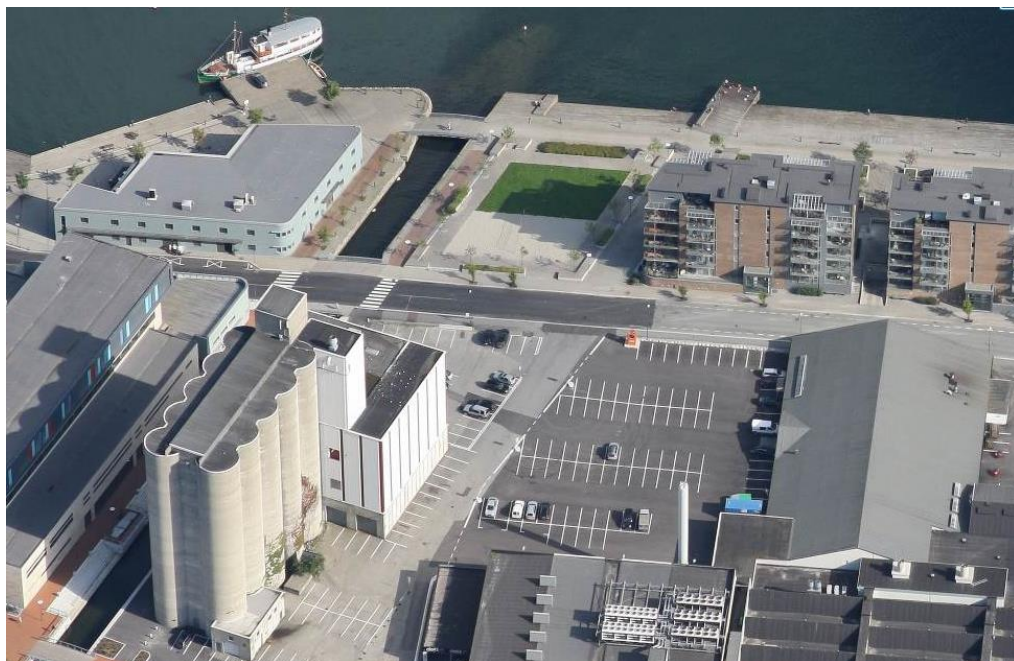
Et nytt tidsskille i Vågens historie kom med avindustrialiseringen på 1980-tallet. Allerede i 1971 hadde Øglænd flyttet sin sykkelproduksjon til Kvål i Ganddal. I 1986 var Sandnes Ullvares nybygg på

Foss Eikeland ferdig og i 1988 åpnet kjøpesenteret Vågen 33 i Ullvarens gamle lokaler. Med tungvektene i sandnesindustrien ute, var Vågen blitt et etterlengtet utviklingsområde. I 1986 ble det utlyst Arkitektkonkurranse der hovedformålet var å få ideer til transformasjon av det sjønære området på østsiden av jernbanen og samtidig gi en naturlig utvidelse av sentrum mot øst.

Nytt kulturhus, gjestehavn, stenging av Havnegata for gjennomgangstrafikk, etablering av store utdanningsinstitusjoner, er noen resultater av forslagene som kom fram. Dessuten boliger, kontorer, hotell og handel. For å styrke kollektivtransporten ble jernbanens hovedstasjon igjen flyttet inn til sentrum, samlokalisert med ny oppgradert Ruten.

Mange av de gamle fabrikkbygningene er revet, andre tilpasset ny bruk ved ombygging til ny funksjon, gjenoppbygd eller gjendiktet. Det siste gjelder kulturhuset som er bygd rundt den gamle fabrikkpipa på Kamgarn

Selv om mange enkeltbygninger er borte er det fortsatt bevart elementer som forteller om viktige stadier i utviklingen av området og dermed næringshistorien til Sandnes. Havnegata knytter fortsatt sammen hus som forteller om den eldste industrietableringen i Fjerå og utgjør det viktigste miljøet mht. historisk innhold. Det er visuell sammenheng mellom Ullvaren, kulturhuset i Kamgarns form) og Lager nr. 4 til Øglænd, det eneste huset med direkte referanse til Graverens Teglverk i Vågen. Øglænds lager nr. 5 og 6 dokumenterer en ny æra i bruken av Vågen og utgjør et unikt funkismiljø fra 1930-tallet. Den store kornsiloen som Jonas Øglænd oppførte i 1977 dokumenterer den nære sammenhengen mellom landbruket og Sandnes-industrien og markerer havne- og det historiske industriområdet i det store landskapet i Gandsfjord-botnen.

Nederst til høyre ser vi taket på Øglænds lager nr. 4, tidligere Graverens verk nr. 4. Bak Øglænds silo fra 1977, på andre siden av Storåna, Øglænds lager nr. 5 fra 1938.

Nederst til høyre ser vi taket på Øglænds lager nr. 4, tidligere Graverens verk nr. 4. Bak Øglænds silo fra 1977, på andre siden av Storåna, Øglænds lager nr. 5 fra 1938.

Graverens verk nr. 4 fra 1912--14. (Galleri Nor, NBR9102-03072)

Verk nr. 4 med lagerhuset som nå er tatt ned og lagret.

Registreringsoversikt – Nøkkeltall

Tallene og tabellene i denne rapporten er under oppdatering. År for grunnlaget er opplyst ved hver tabell. Selv om den statistiske oversikten ikke er helt ajourført, gir tallene nyttig oversikt over kulturarvens mangfold og trender i utviklingen.

I 2021 er det registrert 89 kulturminner med verdi i bydelen.

Kulturminner fordelt på kategorier

Kategorier kulturminner	Står	Derav nyregistrert	Tapt	I alt	Tidligere registrert	Tap av tidl.reg.
Bygning	73	28	32	105	77	42 %
Annen type minne	14	13	1	15	2	50 %
Grøntanlegg	1	1	0	1	0	
Ruin	1	0	3	4	4	75 %
Samlet	89	42	36	125	83	43 %

Tallgrunnlag des. 2021. Oversikt over kulturminner i bydelen fra Kulturminneregisteret. «Tidligere registrert» omfatter SEFRAK-registreringen på 1980-tallet og tilleggsregistreringer under senere verneplanarbeid. «Tidligere registrert» er grunnlaget for andelen tap i %. Tapene indikerer en trend. Tilleggsregistreringer for denne kulturminneplanen (2020–2035) er holdt utenom og vises under «Derav nyregistrert».

36 kulturminner er tapt. Sett ut fra bestanden som er vurdert i tidligere kulturvernplaner utgjør tapet 43 %.

Det samlede antall kulturminner med verdi i Kulturminneregisteret for bydelen er 89. Sett ut fra bestanden som er vurdert i tidligere kulturvernplaner og SEFRAK-registreringen fra 1980-tallet utgjør samlet tap 43 %. Det er over gjennomsnittet for kommunen som er 31 % (for Sandnes 33 %). De fleste tapene gjelder hus, der prosentandelen tapte er 42 %.

Kulturminneregisteret er utvidet med 42 nye enkeltobjekter. De nye registreringene gjelder flest hus. Det gjelder innen forskjellig miljøer. For et flertall av objektene i gruppen «Annen type minne» gjelder nyregistrering kulturminner fra 2. verdenskrig- Her er også kommet til noen veier.

17 objekter er vurdert å ikke lenger ha verdi og inngår ikke i tallmaterialet.

Følgende tabeller bygger på tallgrunnlag fra 2020. Selv om de ikke er helt ajourført, gir de nyttig oversikt over kulturarvens mangfold og trender i utviklingen

Austrått bruk 5 ved SEFRAK-registreringen i 1981, et tradisjonelt firkanttun fra 1890-tallet ved Austråttveien. En «klassisk» løe med grinkonstruksjon og hevdaløe i gråstein. Revet og bygd ut med boliger rundt 2005. (SEFRAK)

Kulturminner fordelt på samfunnssektor

Samfunnssektor	Står	Derav nyreg	Tapt	I alt	Tidligere registrert	Tap av tidl.reg.
Landbruk, fiske	28	3	20	48	45	44 %
Bolig uten spesiell næringstilknytting.	26	9	10	36	27	37 %
Industri, energi, bergverk	10	10	6	16	6	100 %
Offentlig formål, kultur	10	5	0	10	5	0 %
Samferdsel	7	7	0	7	0	#DIV/0!
Minner fra 2. verdenskrig.	9	9	0	9	0	0 %
Samlet kulturminner	90	43	36	126	83	43 %

Tallgrunnlag fra 2020. Tabellen viser den samfunnssektoren kulturminnene ble bygd som del av. Tabellen gjelder alle kategorier minner.

Kulturminnebildet i bydelen er variert og sammensatt. Det reflekterer beliggenheten i grense mot byen og kontakten med sjøen, som har gitt grunnlag for et variert næringsliv. Landbrukssektoren og boligbebyggelse fra tidlig fase av urbaniseringen av området, utgjør de to største bolkene. Det er også her det er gått tapt flest hus i antall.

Tapet i gårdsbebyggelsen er fordelt på hovedbygninger, driftsbygninger og andre uthus. Litt uventet med størst tapsprosent på hovedbygningene. Men fortsatt er flere eldre gårdsmiljøer representert i bydelen. I boligmiljøene er de eldre, tilknyttede uthusene så godt som utradert. Det er det som drar opp tapsprosenten her.

Mest merkbart er tapet for den lille gruppen hus knyttet til industri og næringsvirksomheter som kom med i første fase av kulturvernplanarbeidet. Blant de eldste, dvs. fra før 2. verdenskrig, er fem av seks bygninger borte. Men sektoren er supplert med nyregistreringer av en del yngre næringsbygg.

Under 2. verdenskrig var Høyland et viktig område for okkupasjonsmakten, og krigen har etterlatt flere klare spor, bunkerser og andre type minner.

Tradisjonelle elementer i regionens byggeskikk, noen ankerfester i Sandnes-historien

Type tradisjonselement	Står	Tapt
Jærhusstil	0	1
Grind	2	1
Naturstein som veggkonstruksjon	5	0
Hestetrafikk	1	
Knyttet til Øglænd-historien	6	
Block Watne ferdighus	2	
Ulike kulturminner knyttet til leirvareindustrien	10	4
Minner fra 2. verdenskrig/Den kalde kaldkrigen	9	0

Tallgrunnlag fra 2020. Oversikten står ikke for enkelthus, men marker hus der disse elementene/egenskapene er aktuelle.

«Jærhusstil» står her for et lite heimahus som ble utbygd med kammer i en skut i 1921, slik det var på moten i mellomkrigstid. Huset er tapt.

De tre grindabygde husene var alle driftsbygninger. Men den ene av de to som står igjen er av typen avskåret grind, dvs. at slindra har blitt kuttet av for å få et mer åpent rom – et steg på vei til mer moderne sperrekonstruksjoner.

Om man hadde startet registreringen av grindabygde hus i Sandnes før 1970, er det godt mulig bydel Austrått ville ha toppet den statistikken. Fotografier viser at flere av de eldste bloksene, tørkehusene til teglverkene, var bygd i grind. En gammel konstruksjon fra tradisjonell jordbudsbebyggelse som må ha passet som hånd i hanske for industriens behov for lange, luftige tørkehus. Grindpar for grindpar kunne det bygges ut til ønsket lengde. Bildet er fra riving av en av Graverens blokker. Den siste av de gamle bloksene her ble borte rundt 1970. (Digitalt museum JÆHS001.618).

Det er Buddgarden som gir stort utslag for natursteinshus, i tillegg til et bolighus fra tidlig etterkrigstid.

Austrått var et av de to kjerneområdene for leirvareindustrien i Sandnes. Ved SEFRAK- registreringen på 1980-tallet var det tilbake kun fem næringsbygg med tilknytting til teglverks- og potteri-industrien fra før 2. verdenskrig. I dag står ett av disse, mens en lagerbygning fra mellomkrigstid ligger lagret. Men siste fase i Sandnes teglindustrihistorie er representert – ved deler av Gann-Graverens anlegg fra 1950–1977 – byfronten til Maxi-senteret, og Gann-Potteri og Teglverks anlegg fra 1953 på Kvelluren. Et par mindre rester av leirbanen gjenfinnes som naturpark mellom byggefeltene. De fleste registreringene av næringsbygg i bydelen i dag er knyttet til Øglænds etablering i Vågen midt på 1900-tallet.

Firmaet Block Watne er prepresentert med to ferdighus i bydelen.

Emnet «Hestetrafikk» gjelder et vanningstrau som har stått i Austråttbakken.

Alder

Bydelen har en relativt høy andel hus i det eldste sjiktet, dvs. fra før 1850. Det som gjør utslag her er bebyggelsen i tuna på de gamle hovedgårdene på Austrått, som Buddegarden med flere hus, men også Høyland kirke. Andelen tap er lav blant disse eldste, men så er da også hus her vernet ved fredning eller ved administrativt vern. Tapene er høyest for kulturminner fra periodene før og etter 1900. Om man holder de eldste og yngste utenom, blir gjennomsnittlig tap for kulturminner fra perioden 1850–1924 46 %.

KILDER

- Alsvik, Marit K. og Jan Alsvik. *Austrått og Sandved. Gamle glimt. Bind 1.* 2002.
- Arkitektskap. *Høyland prestegård i Sandnes – planhistorikk.* 03.12.2012.
- Aurennes, Ola. *Høyland gards- og ættesoge.* Gjennom 400 år. Stavanger 1954.
- Broe, Unni og Solrun Skogstad. 1988. *Kulturminner i Sandnes.* Rapport fra SEFRAK-registrering i Sandnes kommune.
- Eggebø, Aksel. *Skyss og transport i Sandnes 1660-1960: - og litt om sentrumsutviklinga»,* 1991.
- Eggebø, Aksel. *Slik bygde dei byen»,* 1996.
- Eggebø, Aksel. *Det begynte med tegl.,* 1987.
- Grude, M. A. (1914). *Jæderen 1814-1914.* Bidrag til dens økonomiske og kommunale utviklingshistorie. 2. del. Side 457, 775
- Grude, M. A. (1914). *Jæderen 1814-1914.* Bidrag til dens økonomiske og kommunale utviklingshistorie. 1. del.
- Hestholm, Fredrik. *Krigsminner i Sandnes kommune.* Rapport for byantikvaren i Sandnes 2015.
- Hestholm, Fredrik. *Ferdelsårer i Sandnes kommune.* Rapport for byantikvaren i Sandnes 2017.
- Sørby, Hild og Mette Paavola, *Sandnes arkitektur,* 2011.
- Høyland 1837 – 1937. *Minneskrift til kommunejubileumet.* Høyland heradstyre. 1937.
- Jonasen, J. Schanche. *Høyland gjennom 100 år.* Sandnes 1972.
- Lapin, Ernst. *SANDNES – idé innsats og industri.* Sandnes Historie og Ættesogelag, 2012.
- Lapin, Ernst og Egil Berge. «Skolebygg i Sandnes». *Sandnes historie- og ættesogelag. Årbok nr. 18,* 2015, s. 15. Rettelser Årbok nr. 20, 2017
- Norges bebyggelse* 1957. Herredsbindet for Rogaland søndre del.
- [Sandnes. 1 : Bilder fra gamle dager.](#) 1998
- SEFRAK-registreringen i Sandnes, 1979–1984.
- Interkommunalt arkiv Rogaland IKS (IKA Rogaland), Widerøesamlingen. [Kontakt oss | IKA Rogaland](#)
- <https://kartverket.no/Kart/Historiske-kart/Historiske-kart-galleri/11/28>.
- <https://digitaltmuseum.no/>
- [Galleri NOR \(nb.no\)](#)
- <https://www.nb.no/search?q=Sandnes&mediatype=bilder>
- <http://kartverket.no/Kart/Historiske-kart/Historiske-kart-galleri>.
- <http://www.temakart-rogaland.no/>, Norge i bilder 1937.
- <https://kart.1881.no>. Historiske kart.
- https://www.sandnes.kommune.no/globalassets/kulturfritid/friluftsliv/tur-og-bydelskart/folder_austratt_bydel.pdf
- Kart forside:* Utsnitt av portefølje nr. 4 Rogaland fra 1857. Håndtegnet av F. Staib i målestokk 1:100 000. Kartgrunnlag fra 1855. [Mitt kart | Kartverket.no](#).